

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

54

Nyíregyháza
2022

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
Véghseő Tamás rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2022

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

SZABÓ PÉTER

A keresztényüldözés hatása az egyházi struktúrára Az örmény egyházak hierarchikus fejlődésének története és 20. századi újjászervezése*

TARTALOM: Bevezetés; 1. A közel-keleti kereszténység: folyamatok és szakirodalom; 2. Az örmény egyházak szervezeti alakulása; 2.1. Az örmény egyház hierarchikus jellemzője: az üldözések nyomán szétagolódtott felsőbb vezetés; 2.2. Az üldözések hatása az örmény *egyházmegyei* szerkezetre; 3. Az örmény egyházak 20. századi újjászervezése; Összegzés; Függelék.

PÉTER SZABÓ: The Effect of the Persecution of Christians on Ecclesial Structure: Considerations about the Hierarchical Reorganisation of the Armenian Catholic Church and Its Current Arrangements

The fate of the Oriental ('pre-Chalcedonian') Churches is in reality a millennial chain of adversities. The present paper focuses on the history of a particular church tradition – that of the Armenians – from a rather specific yet highly characteristic perspective: the history of the changes imposed on Armenian communities by their jurisdictional ecclesial structures. On the one hand, the study provides a review of the development of the Armenian Apostolic Church into four autonomous superior jurisdictional units, as well as of the troubled history of the Armenian Catholic Patriarchate. On the other hand, it describes the late-19th-century eparchial network of the respective Churches, their destruction by genocide – subsequently ending in complete annihilation – as well as their later reorganisation, with special emphasis on the renewal of the Armenian Catholic hierarchical structure beginning in 1928. A particular contribution of the paper comes from the fact that it identifies a number of archival sources that might serve as starting points for further inquiries.

* A jelen tanulmány eredetileg az Nemzeti Közszerzői Egyetem konferenciáján hangzott el. Az idő rövideje miatt a főcímbe jelzett témát csak egyetlen egyház összefüggésében lehetett áttekinteni. A választás több okból esett az örmény egyházra. Ennek a közösségnek a jelenléte régióinkban történelmi eredetű. A túlélésért, fennmaradásért folytatott küzdelmük a szétszórtatásban nemcsak figyelmet érdemel, hanem fontos következtetéseket is engedhet a jövő egyháza számára. (Néhány vidéken sajnos nem lehetetlen, hogy más keresztény közösségekre is hasonló sors vár.) Végül, de nem utolsósorban, az atipikus örmény joghatósági berendezkedés – vö. négy felsőbb joghatóság, mégis egy egyház – az ökumenikus párbeszéd szemszögéből is érdekes megfontolásokat enged.

Bevezetés

Az örményeket ért keresztényüldözések közismertek. A témakört több szemszögből számos munka tárgyalja, mint az alábbiakból is kitűnik majd. A bő egy évszázaddal ezelőtt zajlott tragikus események genocídium jellege elismerésének terén is újabb jelentős lépések történtek. Az örmények török területekről történő szinte teljes eltűnésének *egyházszervezeti* következményeivel a szakirodalom, ha nem tévedünk, érdemben nem foglalkozik. Írásunkban az örmény joghatósági töredezettség történelmi okairól, illetve az örmény katolikus hierarchia genocídium nyomán lezajlott, 20. századi teljes körű átszervezéséről kívánunk rövid áttekintést adni. A jelen tanulmányt bevezetőnek szánjuk egy másik publikációhoz, melyben a 20. századi átszervezés témakörében feltárt római levéltári forrásokból¹ szeretnénk majd változtatást közreadni.

I. A közel-keleti kereszténység: folyamatok és szakirodalom

Camille Eid 2008-as rövid tanulmánya érdekes áttekintést nyújt a keleti egyházmegyék számának meglepő emelkedéséről a nyugati világban.² E jelenség önmagában örvendetes is lehetne, valójában azonban aggodalomra ad okot, ha figyelembe vesszük, hogy ezen „expanzió” hátterében a levantei keresztények ismétlődő és tömeges exodusa³ húzódik meg. E hányatott sorsú

1 A Keleti Egyházak Kongregációjának levéltára e közösségről is gazdag, rendezett anyagot őriz. Lásd ARCHIVIO DELLA CONGREGAZIONE PER LE CHIESE ORIENTALI (ACO), A teljes kutatható időszak (1862–1958), anyagai: [1] collezione delle „Ponenze” (a dikasztérium plenáris ülésein tárgyalt témák); továbbá: [2] serie „Lettere e Decreti” e „Scritture riferite nei Congressi” (1862–1892); [3] rubrica 105 „Armeni del Patriarcato” e rubrica 106 „Armeni in genere e Caucaso” (1893–1927); [4] serie „Armeni”, sottoserie „Affari generali” e „Patriarcato” (1928–1958). Ebből témánkhoz illeszkedik az örmény katolikus püspökök 1928-as római szinaxisának írásos anyaga, melyet kifejezetten az elpusztított örmény katolikus egyház hierarchikus újjászervezésére hívtak össze. Lásd *Atti della Conferenza Episcopale Armena*, Roma maggio-luglio 1928; Roma 1928, 423 pp.

2 CAMILLE EID, „The Surprising Expansion of the East in the West [The Diaspora of the Christians/2]”, in *Oasis [Cristiani e musulmani nel mondo globale]* 4 (2008) 7., 81–85. (A keleti egyházak sokszínű világának rövid áttekintéséhez lásd SZABÓ P., *A keleti egyházak szentségjoga. Összehasonlító bemutatás*, (Collectanea Athanasiana III. 1.), Nyíregyháza 2012; TIMKÓ IMRE (szerk.), *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Budapest 1971; CONGREGAZIONE PER LE CHIESE ORIENTALI, ORIENTE CATTOLICO, Gianpaolo Rigotti (a cura di) Roma 2017. III. Továbbá <https://cnewa.org/eastern-christian-churches/>)

3 Lásd például TODD JOHNSON – GINA ZURLO, „Ongoing Exodus: Tracking the Emigration of Christians from the Middle East”, in *Harvard Journal of Middle Eastern Politics and Policy*

közösségek története és hagyományai kivétel nélkül figyelmet érdemelnek. E téma iránt hazánkban növekvő érdeklődés mutatkozik. Jelen rövid tanulmányunk csak egy közösség történetének áttekintésére vállalkozhat, azt is csak egy szempontból szemlélve. A keleti egyházak iránti érdeklődés további előmozdítása érdekében fontosnak érzem a veszélyeztetett tradíciókról szóló néhány bevezető mű jelzését.

A felmorzsolódás folyamata az antióchiai hagyomány esetében – mely a legősibb egyházi tradíció! – már a teljes eltűnés közeli veszélyét vetíti előre.⁴ Az üldözés miatti fogyatkozás sajnálatosan eklatáns példája az asszír egyház. Ennek missziós tevékenysége egykor a kínai birodalomig és az indonéz szigetekig terjedt.⁵ Ezzel szemben a közösség utolsó őshonos maradványai mára apró észak-iraki enklávákra zsugorodtak.⁶ Az asszír egyház és hagyomány

2013–2014, volume III, 39–49.; [N.N.], „Middle East”, in *Mixed Migration Review* 2018, 25–30. Továbbá ANDREA PACINI (ed.), *Christian Communities in the Arab Middle East: the Challenge of the Future*, Oxford 1998; „Christianity in the Middle East. Studies in Modern History, Theology and Politics”, in ANTONY O’MAHONY (ed.), *Christianity in the Middle East: Studies in Modern History, Theology, and Politics*, London 2008; ANTHONY O’MAHONY – EMMA LOOSLEY, *Eastern Christianity in the Modern Middle East*, London–New York 2010.; GEORGE J. MARLIN, *Christian Persecutions in the Middle East: a 21st Century Tragedy*, South Bend [Ind.] 2015; PIETRO PAROLIN, „La situazione dei cristiani in Medio Oriente [il card. Pietro Parolin al Concistorio ordinario pubblico sul Medio Oriente [20.10. 2014]”, in *Il Regno-documenti* 19 (2014) 656–660.; LUCIAN N. LEUSTEAN (ed.), *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-first Century*, London – New York 2017, 469–620. (Az egyes keleti keresztény közösségek identitásának formálódásához lásd BASTER HAAR ROMENY (ed.), *Religious Origins of Nations? The Christian Communities of the Middle East*, Leiden – Boston 2010.)

4 Az utolsó adatok szerint a szír katolikus egyháznak 196 ezer híve lenne; lásd *Oriente Cattolico* (1. láb.), vol. I, 174. Az *Annuario Pontificio* 1990-es összesített adatai szerint ugyanez a közösség viszont csak 100 ezer tagot számlált, akik közül 45 ezer két iraki eparchiában élt (Bagdad és Mosul), vö. <https://cnewa.org/wp-content/uploads/2020/03/2003-Statistics.pdf>. (Figyelembe véve a háborús konfliktusok pusztítását, nehezen képzelhető el, hogy a szír katolikus egyház népessége az utóbbi negyedszázadban megkétszereződött volna. Az érintett közösségek hívei egyre inkább szétszóródnak a nyugati világban, így egyházként történő fennmaradásuk szociológiai-demográfiai szempontból egyre reménytelenebb. Vö pl. OTMAR OEHRING, „Hoffen auf ein Wunder. Zum möglichen Ende christlicher Präsenz im Irak”; in <https://docplayer.org/192386963-Hoffen-auf-ein-wunder.html>.)

5 Ezen ősi egyház történetének és mai helyzetének átfogó áttekintéséhez lásd CHRISTOPH BAUMER, *The Church of the East: an illustrated history of Assyrian Christianity*, London – New York 2016; ERICA D. HUNTER, „The Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East”, in *Eastern Christianity*, 601–620. Lásd még WILHELM BAUM – DIETMAR W. WINKLER, *The Church of the East. A Concise History*, (Central Asian Studies 3.), London – New York 2003.; DIETMAR W. WINKLER, *Ostsyrisches Christentum: Untersuchungen zu Christologie, Ekklesiologie und zu den ökumenischen Beziehungen der Assyrischen Kirche des Ostens*, (Studien zur orientalischen Kirchengeschichte Bd. 26.), Münster 2003.

6 Lásd pl. YOUSIF KALIAN, *The Nineveh Plains and the Future of Minorities in Iraq*, 7 Febr.

fokozatos eltűnése azért is pótolhatatlan veszteség, mert – elszigeteltségének is köszönhetően – néhány másutt mára kiveszett, értékes archaikus vonást is megőrzött.⁷

Jelen tanulmányunk értelemszerűen nem nem térhet ki az egyes keleti tradíciók sajátosságainak és mai helyzetének bemutatására. Mivel e témakör ma hazánkban (is) mind nagyobb figyelmet kap, fontosnak tartjuk az érintett egyházakra vonatkozó néhány alaplmi megemlítését.⁸

Az évezredes iszlám uralom valamennyi keleti egyház szervezetén rajta hagyta negatív lenyomatát.⁹ Az idő rövidege miatt a továbbiakban ezt

2017, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/nineveh-plains-and-future-minorities-iraq>. – Az otomán népirtás a veszteségek arányait tekintve valószínűleg negyedmillió áldozatot vesztő asszír közösséget sújtotta leginkább. Lásd RONALD STAFFORD, *The Tragedy of the Assyrians*, London 1935; HANNIBAL TRAVIS, „Native Christians Massacred»: The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I”, in *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 1 (2006) 327–371.; HANNIBAL TRAVIS (ed.), *The Assyrian Genocide. Cultural and Political Legacies*, London – New York 2018; SARGON GEORGE DONABED, *Reforming a Forgotten History: Iraq and the Assyrians in the Twentieth Century*, Edinburgh 2015; FLORENCE HELLOT-BELLIER, *Chroniques de massacres annoncés: Les Assyro-Chaldéens d’Iran en du Hakkari face aux ambition des empire, 1896–1920.*, (Cahiers d’études syriaques 2.), Paris 2014; JOSEPH YACOB, *Year of the Sword. The Assyrian Christian Genocide: a History*, London 2016. Az asszír egyház 20. századi megpróbáltatásainak újabb levéltári dokumentációjához lásd GEORGES-HENRI RUYSSSEN (a cura di), *La questione caldea e assira (1908–1938)*, vols. I–IV, Roma 2019.

- 7 Lásd például CESARE GIRAUDO, „Addai e Marī, l’anafora della Chiesa d’Oriente: »ortodossa« anche senza le parole istituzionali”, in *Rivista Liturgica* 89 (2002) 205–215.; ROBERT TAFT, „Mass without the Consecration? The Most Important Magisterial Teaching since Vatican II”, in *America* 188 (2003) 7–11.; CESARE GIRAUDO (ed.), *The Anaphoral Genesis of the Institution Narrative in Light of the Anaphora of Addai and Mari. Acts of the International Liturgy Congress, Rome 25–26 October 2011*, Roma 2013. Továbbá SZABÓ, *A keleti* (2. lábj.), 174., 302. sk.
- 8 Így a szír tradíció megismeréséhez alkalmas újabb irodalomhoz lásd SEBASTIAN P. BROCK, „The Syrian Orthodox Church in modern history,” in *Christianity in the Middle East* (2. lábj.), 17–38.; JOHN FLANNERY, „The Syrian Catholic Church: martyrdom, mission, identity and ecumenism in modern history,” in IDEM, 143–167. Lásd még CHRISTINE CHAILLOT, *The Syrian Orthodox Church of Antioch and all the East: a brief introduction to its life and spirituality*, Geneva 1998; P. BROCK (ed.), *The Hidden Pearl: the Syrian Orthodox Church and its Ancient Aramaic Heritage*, Sebastian, 4 vols., Roma 2001; SEBASTIAN P. BROCK (ed.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, Piscataway [NJ] 2011. Továbbá HUNTER, „The Syrian Orthodox Church,” in *Eastern Christianity* (3. lábj.), 542–562.
- 9 E téren elegendő csak arra utalnunk, hogy a történelmi keresztény közösségek aránya a közel-keleti lakosságnak 1910-ben 13,6%-át tette ki, ezzel szemben 2010-ben már csak 4,2%-át, ami azóta is rohamosan fogy. Lásd JOHNSON – ZURLO, „Ongoing Exodus” (2. lábj.), 39. Továbbá PHILIPPE FARGUES, „The Arab Christians of the Middle East: a Demographic Perspective”, in *Christian Communities* (3. lábj.), 48–66. (Az utóbbi időben tovább gyorsuló és néhol – például Irakban – immár visszafordíthatatlannak tűnő demográfiai összeomlás nyilván az egyházszervezetet sem hagyhatja érintetlenül.)

a folyamatot csak egy közösség, az örmény egyház 20. századi szervezeti átalakulásán keresztül igyekszünk bemutatni. Ennek megfelelően gondolatmenetünket három fejezetre tagoljuk: (1) az örmény egyházi *székhely* „vándorlása”, illetve a felső joghatóság osztódása; (2) az *egyházmegyei szerkezet* 20. századi megsemmisülése és újjászületése; (3) végül – a szervezők kérésének megfelelően – néhány lehetséges *tanultság* a jövőre.

2. Az örmény egyházak szervezeti alakulása

2.1. Az örmény egyház hierarchikus jellemzője: az üldözések nyomán széttagolódott felsőbb vezetés

A miafizita örmény apostoli egyház 1441 óta újra az eċmiadzini katolikosz¹⁰ lelki fősege alatt él.¹¹ Az egyház azonban valójában négy jelentős

10 A katolikus örmény jogintézményének történetéhez lásd KRİKOR CHAHINIAN, „L’istituzione cattolica nella Chiesa Armena dalle origini fino al 1441” in *Kanonika* 14., Roma 2009; GARABED AMADOUNI, „L’autocéphalie du Katholikat arménien”, in *I patriarchati orientali nel primo millennio. Relazioni del Congresso tenutosi al Pontificio Istituto Orientale nei giorni 27–30 dicembre 1967*, (Orientalia Christiana Analecta 181.), Roma 1968, 137–178.; TCHILINGIRIAN, „The Catholics and the Hierarchical Sees of the Armenian Church”, in *Eastern Christianity* 2004 (3. lábj.), 140–159.

11 Az örmény egyház története és hagyománya bemutatásához lásd LUIS PETIT, „Arménie. Histoire religieuse”, in ALFRED VACANT – EUGÈNE MANGENOT (par.), *Dictionnaire de Théologie Catholique*, I.2, Paris 1923, 1888–1968; ROBERT HEWSEN, *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago [Ill.] 2001; CIRILLO KOROLEVSKIJ, „Armenia, Chiesa”, in *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. 4, Roma 1929; FRANÇOIS TOURNEBIZE, „Arménie”, in ALFRED BAUDRILLART – ALBERT DE MEYER – ÉTIENNE VAN CAUWENBERGH (par.), *Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, tome 4, Paris 1930, 290–391.; AA.VV., „Armenia”, in PIO PASCHINI (dir.), *Enciclopedia cattolica*, vol. 1, Città del Vaticano 1948, 1960–1992; WOLFGANG HAGE – BERTOLD SPULER, „Armenien”, in GERHARD KRAUSE – GERHARD MÜLLER (Hrsg. von), *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin – New York, Band 4, 1979, 40–63.; PABLO GEFAELL, „Las Iglesias orientales antiguas ortodoxas y católicas”, in ADOLFO GONZÁLES MONTES (dir.), *Las Iglesias orientales*, (BAC 604.), Madrid 2000, 595. skk. Továbbá DONAT VERNIER, *Histoire du patriarcat arménien catholique*, Lyon – Paris 1891; FRANÇOIS TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l’Arménie: depuis les origines des Arméniens jusqu’à la mort de leur dernier roi (l’an 1393)*, Paris 1910; MAGHAKIA ORMANIAN, *The Church of Armenia and her History, Doctrine, Administration, Inside Structure, Liturgy, Literature, Present*, Yerevan 2011 [eredeti kiadás 1910]; JEAN MÉCÉRIAN, *Histoire et institutions de l’Église arménienne: évolution nationale et doctrinale, monachisme*, Beyrouth 1965; HOVHANNES TCHOLAKIAN, *L’Église arménienne catholique en Turquie*, Istanbul 1998; JANNIC DURAND – IOANNA RAPTI – DOROTA GIOVANNONI (dir.), *Armenia sacra: mémoire chrétienne des Arméniens (IVe–XVIIIe siècle)*, Paris 2007; KEN PARRY (ed.), „Vrej Nerses Nersessian, Armenian Christianity”, in *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, Malden [Ma] – Oxford 2010, 23–46.; HRATCH TCHILINGIRIAN, „The Armenian Apostolic Church”, in *Eastern Christianity* 2014. (2. lábj.)

önállósággal rendelkező hierarchikus szervezeti egységből áll. Az Egyház azonban valójában négy jelentős önállósággal rendelkező hierarchikus szervezeti egységre tagolt. Az említett „első” széken kívül a kilikiai joghatóságból – melyet szintén katolikosz titulusú főpásztor irányít (jelenlegi székhelye a libanoni Antelias) –, továbbá a kisebb jelentőségű konstantinápolyi, illetve jeruzsálemi patriarchátusból.¹² Az idők során az egyes székek rangja és befolyása a történelmi körülmények függvényében változott. Az első látásra kaotikusnak tűnő „policentrikus” joghatósági berendezkedés mára mégis rendezettnek tekinthető. Az eċmiadzini széket tiszteletbeli elsőbbség illeti, amelyet a libanoni örmény katolikosz is elismer. A két másik pátriárkai titulusú örmény „egyházfő” (?) szerepe már nem mérhető korábbi jelentőségükhöz. A konstantinápolyi pátriárka az ottomán *millet* rendszerhez kötődött, míg a jeruzsálemi utolsó térvesztése a kilikiai katolikosz 1930-as Libanonba költözéséből adódott.

Az imént leírt tradicionális joghatósági *fragmentáció* két tényezőnek tudható be. Egyrészt egyértelműen az üldözésekből fakadó szétszórás következménye. Emellett azonban azzal a sajátos örmény vonással is összefüggésbe hozható, hogy ezen egyház megnevezése – s így identitástudata is – nem egy *hely*(név)hez kötött (mint általában az ősi patriarkátusoké), hanem inkább magához az örmény *néphez*.¹³ Emiatt az örmény egyház eredendően és fokozottan *etnikailag* meghatározott. Ez a sajátosság történelmi perspektívában szerencsés adottságnak bizonyult. Az örmény nép politikai centruma a zaklatott történelmi sors miatt többször kényszerült

471–497; CHRISTINA MARANCI, *The Art of Armenia. An Introduction*, Oxford 2018. Az örmény közösség magyarországi vonatkozásaihoz lásd KORNÉL NAGY, „The Catholicization of Transylvanian Armenians (1685–1715): Integrative or Disintegrative Model?” in AGNIESZKA BARSZCZEWSKA – LEHEL PETI (eds.), *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*, Cluj-Napoca 2011, 33–56. Az egyház teológiai orientációjának mai értékeléséhez lásd még *BAC*. Krisztológiai tanításukat ma a katolikus hittel összeegyeztethetőnek ismeri el az Egyház. Lásd „Joint Communique of Pope John Paul II and Catholicos Karekin”, II, 9. XI 2000, in *AAS* 93 (2001) 85–87.

12 Lásd ARAM I^{III} [KESHISHIAN], „The Armenian Church. An Introduction to Armenian Christianity”, in *Antelias* 2017, 66–73.; TCHILINGIRIAN, *The Catholicos* (10. lábj.), 140–159. A 20. század elején az alábbi öt apostoli örmény joghatóság létezett: eċmiadzini, konstantinápolyi, jeruzsálemi, kilikiai (ennek korábbi székhelye Sis/Kozan, 1930-tól Antelias) és aghċamari; lásd: TOURNEBIZE, „Armenie” (II. lábj.), 367–368. (Ez utóbbi egyház, melynek székhelye a Ván tó egyik szigete, 1113-ban vált önálló székké ugyancsak katolikosz titulussal. 1916-ban az ifjú törökök eltörölték. Vö. Hans KIESER, *Talaat Pasha: Father of the Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton 2018, 262.).

13 Lásd NERSESSIAN, *Armenian* (II. lábj.) 41.

új helyszínre. Az egyház imént említett „*helyfüggetlen*” etnikai meghatározottsága lehetővé tette, hogy ezeket az eltolódásokat az örmény egyházfők rugalmasan kövessék. Az eċmiadzini egyházi székhely 481-ben Dvinbe került, majd egy időben többek között Aght’amar, illetve Ani következett, majd a kilikiai Kis-Örményország székhelye Sis vált egyházi központtá (1293). Az egyiptomi mamelukok azonban 1375-ben meghódítják e területet, aminek következtében az új egyházi központ is veszít súlyából. Az első számú egyházi székhely végül 1441-ben újra visszakerült Eċmiadzinba.¹⁴ Ennek ellenére a kilikiai főpap is megőrizte katolikoszi státuszát, aminek következtében az örmény egyház vezetése a 14. századtól véglegesen két szálla vált.¹⁵ A kis-örmény joghatóság a keresztesek idejétől közeli kapcsolatokat ápol a katolikus egyházzal, s egy-egy rövid időszakra ez a teljes közösség helyreállítását is magával hozta.¹⁶ Eċmiadzin és Sis mellett azonban hamarosan egy harmadik „legfőbb” örmény egyházi centrum is született. Noha a székhelymódosulás rendszerint az örményeket érő történelmi katalizmák következménye volt, ez alól érdekes kivételek is mutatkoznak. Konstantinápoly a monofizita eretneknek tekintett örmények számára a 15. századig tiltott város volt. Egyházszervezetük itt csak 1461-től létesülhetett, II. Mehmet szultánnak köszönhetően.¹⁷ Noha elvileg az elsőbbség

14 Lásd ARAM, *The Armenian* (12. láb.), 67.

15 E korszakhoz lásd KRZYSZTOF STOPKA, *Armenia Christiana. Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Kraków 2016, 143. skk., 291. skk. Lás még AMADUNI, „Armenia” (8. láb.), 1966–67.; továbbá BOGHOS L. ZAKIYAN, „The Religious Quarrels of the 14th Century Preluding to the Subsequent Divisions and Ecclesiological Status of the Armenian Church”, in *Studi sull’Oriente Cristiano* 1 (1997) 164–180.

16 Az örmények monofizita – helyesebben „anti-kalkedóni” – orientációja nem kismértékben politikai behatások következménye, mely csak a 7. század elejétől rögzül. Ám teológiai álláspontjukban még hosszú ideig hullámváz jelei mutatkoztak. Így a kilikiai katolikus felállítás (1065) előtti szűk fél évezredben a 33 örmény egyházfőnek csak harmada volt anti-kalkedóni, majd fele toleráns, míg hét közülük kifejezetten a katolikus unió híve. Az egyház „kis-örmény” periódusa (1065–1441) a nyugati kapcsolatok erősödését és ezzel együtt a teológiai ismeretek elmélyülését eredményezte. A Sis székhelyű kis-örmény katolikus ugyanakkor – a belső szakadás elkerülése végett – mindvégig kénytelen volt ügyelni a szeledzsuk uralom alá került erősen tradicionalista „nagy-örmény” közösségek beállítottságára. Végül az eċmiadzini székhely 1441-es helyreállításában az a vád is jelentős szerepet játszott, miszerint kis-örmény egyház – a düofizita krisztológiai formula, illetve bizonyos ceremonális-fegyelmi újítások átvételével – túlzott engedékenységet mutatott a latin és görög ortodox behatások iránt; AMADUNI, „Armenia” (12. láb.), 1965–1967. (Érdekes ugyanakkor, hogy a katolikusokkal egészen a 18. század elejéig többé-kevésbé mind az öt örmény szék aktív kapcsolatban/közösségben maradt; lásd *uo.*, 1968.)

17 Az új konstantinápolyi örmény pátriárkára az örmények mellett II. Mehmet a nesztoriánus, a káld és kopt közösség egyházi-politikai főségét is rátestálta, ami az eċmiadzini egyházfőtől is

Eĉmiadzinzint illette, e harmadik széknél különleges súlyt adott, hogy a *millet* rendszer miatt a felekezeten belüli civil jogkörök (vö. „etnarcha”) ez utóbbit illették. Érdekesség végül, hogy a jeruzsálemi örmény széket még 1311-ben ugyancsak muzulmán uralkodó, az egyiptomi szultán emelte érsek-patriárkai rangra.¹⁸

A kis-örmény székkal szemben szakadár agh’tamari katolikosz Eĉmiadzinzint joghatósága alá került. A két katolikoszi széket (Eĉmiadzin és Sis) kapcsolata fokozatosan tisztázódott, majd az 1651-es jeruzsálemi szinódus révén véglegesült. Eszerint Eĉmiadzin a legfőbb örmény egyházi tekintély, míg Sis joghatósága Kilikiára korlátozódott.¹⁹

*

Az örmény nép zaklatott történelme a későbbiekben sem kímélte az egyházszerkezetet. Ez különösen is igaz volt az örmény katolikus közösségre. Míg az örmény unió sikerének a 18. század elejéig biztató jelei mutatkoztak, e folyamat 1701 után megtört. Az uniatizmus visszaszorítására a fanatikus miafizita hittestvéreik a katolikus örményeket idegeneknek („frankoknak”) bélyegezték, ami üldözésükbe torkollott. Emiatt a miafizita-katolikus szentségi közösséget a Szent Officium az üldözés nyomán eltította. Ennek viszont az lett a következménye, hogy az örmény katolikusok az addig közösen használt örmény templomokból kiszorultak, miközben – állami elismertség hiányában – saját kultushelyek kialakítására sem volt joguk. Ennek az lett a szomorú következménye, hogy a 18. század elejétől az örmény katolicizmus a helyi közegben a „frankizálódás”, az örmény „elnemzetietlenedés”, a saját rituális, fegyelmi és társadalmi kötelek feladásának szinonimájává vált. Az örmény katolikusok felmorzsolódását az örmény katolikus patriarkátus 1741-es megalakulása sem tudta érdemben orvosolni. Hívek jelentős része vagy örmény ortodox lett vagy latinizálódott.²⁰ Az örmény katolikusok fanatikus ortodox hittestvéreik részéről elszenvedett üldözésének csak az előbbiek ottomán *emancipációja* vetett véget, melyet a nyugati hatalmak a hadrianopoliszi békében (1829) kény-

nagyfokú függetlenséget biztosított számára; AMADUNI, „Armenia” (12. láb.), 1967.

18 Lásd ARAM, *The Armenian* (12. láb.), 70–71.; AMADUNI, „Armenia” (12. láb.), 1967.

19 AMADUNI, „Armenia” (12. láb.), 1967.

20 *Uo.*, 1968–1970. (Az új katolikus patriarkátus mozgásterét gyengítette, hogy joghatósága csak korlátozott geográfiai kiterjedésű volt, így az örmények által sűrűbben lakott anatóliai és nagy-örményi területek 1866-ig a konstantinápolyi latin vikárius joghatósága alatt maradtak. Emellett a civil elismerés hiánya miatt a közösség 1830-ig törvényen kívülinek számított, ami teret biztosított további üldözésüknek. Lásd *uo.*, 1971.)

szerítettek ki. Ennek nyomán VIII. Piusz 1830-ban felállíthatta a konstantinápolyi örmény katolikusok „prímás érseki” székrét.²¹

Ettől kezdve a kis létszámú örmény katolikus közösségnek is két egyházfője volt, az 1742-es unió óta létező „kilkikiai” katolikus pátriárka, és az imént említett új prímási széket. A szultán részéről elismerést azonban csak ez utóbbi nyert, így tényleges elsőbbséggel ez utóbbi bírt. E hatalmi dualizmus rivalizációt és megosztottságot eredményezett, amit csak tetézt, hogy az apostoli egyház gyakorlatának hatására a katolikus közösség irányításában is döntő befolyást szereztek világi vezetők!²² A két joghatóság újraegyesítésére 1866-ban kerül sor, mikor Andon Hassoun (1809–1884) prímás-érsek²³ elnyeri a kilikiai széket is.²⁴ Az örmény egyház székhelye azonban Konstantinápoly maradt. IX. Piusz 1867-ben a konstantinápolyi érseki széket egyesítette az örmény pátriárkai székkal, s ez utóbbi székhelyévé formálisan is az ottomán birodalmi központot tette.²⁵

A miafizita/ortodox örmény egyház, mint láttuk, öt joghatóságba szerveződött. A millet-rendszer²⁶ révén a tényleges főhatalmat jobbára Ečmiadzinnal szemben is az 1461-ben létrehozott konstantinápolyi örmény pátriárka gyakorolta. A Sis központú katolikátus súlya csökkent, s még inkább igaz ez az egykor perzsa befolyás alatt létesült agh’tamari széket esetében, mely 1895 óta nincs betöltve.²⁷ A konstantinápolyi széktől függő jeruzsálemi örmény pátriárka csak az I. világháború után önállósult újra. Az örmény ortodox egyház sorsát a nagyhatalmi rivalizáció játékszerévé váló „örmény kérdés” határozta meg, mely az oszmán birodalom gyengülésével arányosan egyre súlyosabb veszélybe sodorta őket.²⁸ A genocí-

21 Lásd Pius VIII., *Quod iamdiu*, 6. VII. 1830, in MANSI XL, 751–754. Vö. ROGER AUBERT – JOHANNES BECKMANN – RUDOLF LILL, *Tra Rivoluzione e Restaurazione*, 1775–1830, (Storia della Chiesa 8.1.), Milano 1977, 213.

22 KOROLEVSKIJ, „Armena” (11. lábj.), 427b.

23 Vö. GARABED AMADUNI, „Hassun Antonio”, in *Enciclopedia cattolica*, 6, Città del Vaticano [1951] 1374.

24 Vö. AMADUNI, „Armenia” (12. lábj.), 1970–72.; TOURNEBIZE, „Armenie” (12. lábj.), 339. ssk.

25 PIUS IX., *Reversurus*, in ASS. AMADUNI, „Armenia” (12. lábj.), 1970–72.; TOURNEBIZE, „Armenie” (12. lábj.), 339. ssk.

26 Vö. pl. BRUCE MASTERS, „Millet”, in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, GÁBOR ÁGOSTON – BRUCE MASTERS (eds.), [New York 2009], 383–384.; ARNALDO BERTOLA, „Patriarcati in Oriente (diritto coloniale e dell’Oriente mediterraneo)”, in ANTONIO AZARA – ERNESTO EULE (dir. da), *Novissimo digesto italiano*, vol. 12, Torino 1968, 607–611.

27 Lásd 12. lábj., feljebb.

28 Lásd SIMON PAYASLIAN, „The Destruction of the Armenian Church during the Genocide”, in *Genocide Studies and Prevention* 1 (2006) 149–172.; 150–155.

diumba torkolló üldözés 1915 végére az örmény lakosság likvidálásához vagy deportálásához vezetett.²⁹ Ezt az örmény egyház felszámolása követte. 1916 nyarán eltörölték a konstantinápolyi örmény pátriárkátust, a már betöltetlen agh'tamari széket egyesítették a jeruzsálemi pátriárkátussal. Az Aleppóba menekült Sis-i kis-örmény katolikosznak, II. Sahagnak megtiltották a hazatérést, kényszerlakhelyéül Jeruzsálemet jelölték ki. A felszámolt konstantinápolyi szék főpásztorát, I. Zaven patriákát a székhelyétől legtávolabb eső mezopotámiai Moszulba deportálták.³⁰ A joghatóságok illetően történő egyesítését, Sahag kis-örmény egyházfő, akiből az ifjú törökök „kilikiai-konstantinápolyi-jeruzsálemi katolikosz-patriákát” kreáltak, ezt egyértelműen az örmény egyház lerombolására tett kísérletnek minősítette.

Az oszmán háborús vereség után 1918 októberében hatályon kívül helyezték a deportációs törvényt, s az 1863-as nemzeti konstitúció³¹ szerint helyreállították a konstantinápolyi örmény patriarkátust és a kilikiai katolikátust. Az élet normalizálódását a sevrësi békediktátum miatt újra kitörő háború ellehetlenítette. A váratlan kemalista előretörés miatt végül nemhogy a Wilson elnök által támogatott önálló örmény állam nem jöhetett létre, hanem az örmény lakosság maradványait is véglegesen elűzték az újra török fennhatóság alá került területekről. Így az 1923-ig elhúzódó népi irtás és etnikai tisztogatások végleg megpecsételték a törökországi örmény egyházszerkezet sorsát.

29 Az örmény genocídiumról lásd TOURNEBIZE, „Armenie” (II. láb.), 346–353.; CLAUDE MUTAFIAN, „Metz Yehgérn: breve storia del genocidio degli armeni”, in ANTONIA ARSLAN (a cura di), Milano (1995); YVES TERNON, *Gli Armeni 1915–1916: il genocidio dimenticato*, Milano 2003; RONALD G. SUNY, *They Can Live in the Desert but Nowhere Else”. A History of the Armenian Genocide*, Princeton [N.J.] 2005; MARCELLO FLORES, *Il genocidio degli armeni*, Bologna 2006.; GRIGORIS R. SIRANIAN, „Un vissuto martiriale [Studio del mese: Il genocidio degli armeni 1915–2015]” in *Il Regno-attualità* 4 (2015) 269–280.; RAYMOND H. KÉVORKIAN, *The Armenian Genocide. A Complete History*, London – New York 2011. Lásd még BENNY MORRIS – DROR ZE’EVI, *The Thirty-Year Genocide. Turkey’s Destruction of its Christian Minorities, 1894–1924*, Cambridge [Ma.] – London 2021. Az örmény egyház sorsának újabb szentszéki levéltári dokumentációjához lásd GEORGES-HENRI RUYSSSEN (a cura di), *La questione armena*, I–VII vols., Roma 2013–2015.

30 PAYASLIAN, „»The Destruction«” (22. láb.), 160.

31 A statútum teljes angol fordításához lásd „National Constitution of the Armenians in the Turkish Empire”, in HARRY F. LYNCH, *Armenia. Travels and Studies*, II, London 1901, 445–467.

2.2. Az üldözések hatása az örmény egyházmegyei szerkezetre

Az oszmán birodalom örmény lakossága a 20. század elején 1,5–2,5 millió fő körül mozoghatott.³² Ekkor az örmények összességében már az olykor „örmény vilajettként” is emlegetett hat keleti tartományban is kisebbségben éltek.³³ Egyes régiókban azonban még mindig a legnépesebb etnikumnak számítottak.³⁴ A katolikusok aránya az örmények között, mint láttuk, a 18. század folyamán igen lecsökkent. Az örmény *katolikus* egyházhoz az örmény népesség csak körülbelül 3%-a tartozhatott, összességében mintegy 60–70 ezer fő.³⁵ A pátriárkai egyházmegye lélekszáma sem haladta meg a 17.000 főt, akik lelkipásztori ellátásáról 90 pap gondoskodott.³⁶

Az örmény *katolikus* hierarchia ez időben összességében *húsz* egyházmegyét számlált, melyekből 15–16 esett oszmán területre. Ezek közül – a konstantinápolyi székhelyen túl – érseki egyházmegye (Sivas, Aleppó és Mardin) és 12 további egyházmegye működött. Míg az érseki székhelyek 18. századi eredetűek, az eparchiák szinte kivétel nélkül újabbak, csak 1850-től jöttek létre, vagy alapították újra őket. Az örmény katolikus egyházmegyék átlagos népessége viszont európai mércével igen szerény volt,³⁷ némelyiké egyenesen jóval 10 ezer fő alatti:

[1] konstantinápolyi pátriárkai egyházmegye: 17 ezer hívő, 90 pap;

[2] Sivasi-tokati érseki szék: 3 ezer hívő, 8 pap;

[3] aleppói érseki szék: 6.500 hívő, 16 pap;

[4] a mardini érsekség: 12 ezer hívő, 18 pap;

[5] az adanai püspökség: 3.100 hívő, 7 pap;

[6] az angorai püspökség: 2.000 hívő, 28 pap;

[7] az amidi (diarbékiri) 5.000 hívő, 12 pap;

[8] brussai püspökség: 3.200 hívő, 8 pap;

[9] artvini püspökség: 13 ezer fő, 25 pap;

[10] a cezáreai püspökség: 2.500 hívő, 6 pap;

32 Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Armenian_population. Lásd még TOURNEBIZE, „Armenie” (II. láb.), 366.

33 Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/1914_population_statistics_for_the_Ottoman_Empire.

34 Vö. *Uo.*

35 PETIT, „Arménie” (8. láb.), 1922.

36 TOURNEBIZE, „Armenie” (II. láb.), 290–391., 369.

37 Fentebb láttuk, hogy a széttagolt hierarchia megerősítése érdekében IX. Piusz a kilikiai pátriárkai széket a *Reversurus* bullával Konstantinápolyba helyezte (1867). Vö. 21. láb. fejlebb.

- [11] az erzerumi püspökség: 14.000 hívő, 43 pap;
- [12] kharpouti püspökség: 4.000 hívő, 9 pap;
- [13] a mélitèni püspökség: 5.100 hívő, 9 pap;
- [14] a maraschei püspökség: 7.500 fő, 9 pap;
- [15] a mouschi püspökség: 6.500 fő; 7 pap;
- [16] a trebizondi püspökség: 5.400 fő, 14 pap.³⁸

A teljesség kedvéért a 20 örmény katolikus eparchiából az Oszmán Birodalom határain kívülre az alábbiak estek:

- [17] ispahani egyházmegye (Perzsia): 7.600 fő, 11 pap;
- [18] alexandriai eparchia (Egyiptom): 3.000 fő, 5 pap;
- [19] lemergi érseki szék (Habsburg Monarchia) 5.800 fő, kb. 20 pap;
- [20] tiraszpoli eparchia (Krím, Orosz Birodalom).³⁹

Az *apostoli* (misfizita-ortodox) örmény egyház ezzel szemben az 1915-ös évben mintegy száz egyházmegyéből állt. Ezek közül 28 egyházmegye tartozott az ečmiadzini katolikosz joghatósága alá, 15 a kilikiai alá (Sis), 51 egyházmegye a konstantinápolyi patriarchájuk joghatósága alá, míg 4 a jeruzsálemi és 2 az aght'amari joghatóság alá.⁴⁰

Az 1915-től újrainduló, népiirtásba forduló üldözés következményeként a régió imént felsorolt 16 örmény katolikus eparchiájából mindössze három maradt,⁴¹ köztük a konstantinápolyi pátriárkai főegyházmegye. 1915 és 1918

38 TOURNEBIZE, „Armenie” (II. láb.), 368–370. Andon Hassoun maga hat új északi eparchiát hozott létre: Angora, Artvin, Brussa, Erzerum, Ispahan, Trebizond. (Fentebb láttuk, hogy éppen az örmények által sűrűbben lakott anatóliai és nagy-örmény területek örmény katolikus hívei egészen 1866-ig latin joghatóság alatt maradtak [vö. 20. láb. feljebb]. Ez, mint a történeti tények mutatják, nem segítette az egyházszerkezeti fejlődésüket.) A Hassoun-féle új eparchiákkal az örmény katolikus patriarchátus eparchiáinak száma immár 17-re emelkedett; vö. AMADUNI, „Armenia” (12. láb.), 1970–72. (Az egyházmegyék területi határaihoz lásd *Acta et decreta Concilii nationalis armenorum Romae habiti ad Sancti Nicolai Tolentinatis anno Domini MDCCCCXI*, Romae 1913, 129 skk., továbbá TOURNEBIZE, „Armenie” [II. láb.], a 320. hasáb után.)

39 Lásd *uo.*, 369–370., illetve a 320. hasábnál fellelhető áttekintő térkép. (1878-tól valójában a fentebb említett artvini egyházmegye is cári terület volt, de 1918-ig újra török fennhatóság alá került, így ez sem tudta elkerülni a megsemmisülést.)

40 TOURNEBIZE, „Armenie” (II. láb.), 367–368.

41 Ezek Konstantinápoly, Aleppó és Alexandria. Lásd KOROLEVSKIJ, „Armena” (II. láb.), 428b. A megsemmisült örmény katolikus eparchiák: Adama, Amida, Angora, Artvin, Cesarea, Erzerum, Kharpout, Marasc, Mardin, Melitene, Mousch, Brussa, Siva, Trabzon, lásd *Oriente Cattolico*, 1974, 406–407.

között öt örmény katolikus püspök lett mártír, míg a klérus fele, 250 papból 126 esett áldozatul.⁴²

Az apostoli örmény egyház veszteségi arányai is tragikus méreteket öltöttek. 1915 előtti száz egyházmegyéjük körülbelül kétharmada esett oszmán területre.⁴³ A konstantinápolyi patriarchátusuk félszáz egyházmegyéjéből lényegében csak a pátriárkai egyházmegye maradt meg.⁴⁴ A közel-keleti örmény ortodox egyházmegyék száma mára sem haladja meg a tucatnyit.⁴⁵ Az isztambuli örmény patriarchátusnak egy évtizede már csak alig több mint 30 temploma és 25 papja volt.⁴⁶ A törökországi örmények létszáma a századelő népességének mindössze 3–5%-ára, körülbelül 70 ezer főre zsugorodott.⁴⁷

3. Az örmény egyházak 20. századi újjászervezése

A genocídium következményei miatt az örmények fontos egyházi centrumaik újbóli menekítésére kényszerültek.

Az örmény katolikus egyház újjászervezésére a Keleti Egyház Kongregációja 1928-ban az érintett püspök számára külön tanácskozást szervezett.⁴⁸

Ennek nyomán a katolikus örmény *pátriárka székhely* Isztambulból Bejrútba, míg lakhelye a közeli bzoummari monostorba került.⁴⁹ Egyben az Apostoli Szentszék visszavonta az apostoli vizitátort, akit Terzean pátriárka szultáni letétele miatt még 1912-ben kellett kinevezni.⁵⁰ Ez utóbbi lépéssel az örmény katolikus pátriárkai joghatóság kánonjogi szempontból is helyreállt.

42 KOROLEVSKIJ, „Armena” (11. lábj.), 428b.

43 A Török-Birodalom területén található eparchiák áttekintő térképéhez lásd TOURNEBIZE, „Armenie” (8. lábj.), a 320. hasáb után.

44 Lásd *Oriente Cattolico*, 1974, 441.

45 Lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Template:Dioceses_of_the_Armenian_Apostolic_Church

46 http://www.armenian.ch/saa/Docs/ArmeniansTurkey-Report_FAAE_EN.pdf, 23–24.

47 Az országban azonban ma további 100 ezer, török állampolgársággal nem rendelkező örmény is él. Vö. Turkey threatens to expel 100,000 Armenians. Lásd: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8572934.stm>

48 Lásd AMADUNI, „Armenia” (12. lábj.), 1975. E szinaxisról a dikasztérium levéltára értékes anyagot őriz. Lásd *Atti della Conferenza Episcopale Armena, Roma maggio-luglio 1928.*, Roma 1928, 423. További ASCO.

49 *Oriente Cattolico* (2. lábj.), vol. I, 292.

50 KOROLEVSKIJ, „Armena” (11. lábj.).

A későbbiekben azonban új részegyházak alakultak: 1954-ben a bagdadi örmény érsekség és egy szíriai püspökség (Kamichlié).⁵¹

A megsemmisített örmény katolikus püspökségek 1972-től formálisan is pusztán címzetes püspöki székekké váltak. Ezzel egyidejűleg az az örmény katolikusok Törökországban maradt a már 1928-ban újraalapított konstantinápolyi örmény *érsekség* joghatósága alá rendelték.⁵²

A genocídium nyomán a világban szétszóródott örmény katolikusok számára is több joghatóság létesült. 1925-ben egy görögországi ordinariátus, 1960-ban egy franciaországi exarchátus, mely utóbbi 1986-tól eparchia. 1981-ben alakul az USA-ban élő örmények exarchátusa, mely 2005-ben emelkedik egyházmegyei rangra. Az 1982-ben létesülő latin-amerikai exarchátus argentinai része 1989-ben egyházmegyévé alakult. Végül az utóbbi időben két pátriárkai exarchátus is született, Damaszkusz, illetve Jeruzsálem székhellyel.⁵³

A mondottak szerint az örmény katolikus egyház jelenleg 17 joghatósági egységekből áll. Ezek közül a pátriárkai egyház területén belül található:

- [1] a bejrúti pátriárkai egyházmegye (a. 1928): 10.460 fő, 18 pap;
 - [2] az aleppói érseki egyházmegye (a. 1710/1899): 5.000 fő, 8 pap;
 - [3] a bagdadi érseki egyházmegye (a. 1954): 500 fő, 2 pap;
 - [4] konstantinápolyi érseki egyházmegye (a. 1830/1928): 2.530 fő, 6 pap;
 - [5] az alexandriai eparchia (a. 1885): 9.000 fő, 1 pap;
 - [6] az ispaháni eparchia (a. 1850) 150 fő, 2 pap;
 - [7] a kamichliéi eparchia (a. 1954): 2.500 fő, 3 pap;
 - [8] a damaszkuszi pátriárkai exarchátus (a. 1984): 4.500 fő, 1 pap;
 - [9] a jeruzsálemi pátriárkai exarchátus (a. 1991): 500 fő, 2 pap;
- A jelenlegi pátriárkai joghatóság területen kívül esik:
- [10] a (rég)i lemergi érseki egyházmegye (a. XIV. sz./1630): ? fő, ? pap;
 - [11] a párizsi eparchia (a. 1960/1986): 35.000 fő, 8 pap;
 - [12] a buenos airesi eparchia (a. 1989): 16.500 fő, 1 pap;
 - [13] a glendalei eparchia, USA (a. 1981/2016): 36.200 fő, 9 pap;
 - [14] a latin-amerikai apostoli exarchátus (a. 1981): 12.000 fő, 3 pap;
 - [15] a kelet-európai örmény ordinariátus, Örményország (a. 1991):

618.000 fő [!], 18 pap;

51 *Oriente Cattolico* (2. láb.), vol. 1, 292.

52 Lásd *Oriente Cattolico* (1. láb.), vol. 1, 292–293.

53 *Uo.*, 293.

[16] a görögországi örmény ordinariátus (a. 1932): 200 fő, – pap;

[17] a romániai örmény ordinariátus (a. 1930): 500 fő, 5 pap.⁵⁴

Érdekesség, hogy a legrégebb örmény katolikus egyházmegye az 1640-es alapítású lebergi, ha már el is néptelenedett. Az oszmán birodalom 1915 előtti eparchiáiból, mint látható, mindössze csak *kettő*, a konstantinápolyi és az aleppói él tovább.⁵⁵

A libanoni és a szíriai polgárháború majd fél évszázada morzsolja tovább az örmény katolikus közösséget is. A pátriárkai székhelyként működő bejrúti örmény katolikusok közösség lélekszáma közvetlenül a libanoni polgárháború előtt (1975) még 24.000 hívőt számlált. Ez a létszám mára megfeleződött, sőt 10.000 főre csökkent.⁵⁶ Aleppóra az elmúlt években zajló szír polgárháború hozott újabb szenvedést. Ennek következtében a százezres szíriai örmény népesség különböző becslések szerint mintegy 30–60%-a menekült el az országból.⁵⁷

A népességveszteség és az elviselhetetlenné váló légkör – mint láttuk – a kis-örmény apostoli katolikoszt is emigrációba kényszerítette. Végül székhelye – a Sis városában található Szent Bölcsesség-monostorból – 1930-ban Bejrút északi peremére Anteliasba került.⁵⁸

Néhány évtizeddel a gneocídium után az örmény ortodox egyház 32 egyházmegyéet számlált, melyek közül 26 tartozott ećmiadzini joghatóság alá. Ezzel szemben az imént említett antéliasi kis-örmény katolikátus alá mindössze négy egyházmegye tartozott. A jeruzsálemi örmény apostoli pátriakátus 6.400 főt számlált, míg az egykor 1,35 milliós, ám egyetlen egyházmegyére zsugorodó konstantinápolyi örmény ortodox patriakátusnak 60.000 híve maradt.⁵⁹

Az első számú örmény apostoli szék, az ećmiadzini katolikátus továbbra is mintegy harminc egyházmegyéet ölel fel, melyek kétharmada

54 *Annuario Pontificio* 2021, 1103, 6, 70, 32, 69, 309, 307, 308,334, 6, 6, 413, 605, 631, 522, 995, 996, 997, 998.

55 Lásd *Annuario Pontificio* 2021, 1119; továbbá: <http://www.gcatholic.org/dioceses/data/rite-A.htm>.

56 *Oriente cattolico*, 4. ed., 431. Vö. *Annuario Pontificio* 2021, 73.

57 Vö. <http://diaspora.gov.am/en/pages/51/syria>. Az aleppói örmény katolikus közösség létszáma ma mintegy 5.000 fő. Lásd *Annuario Pontificio* 2021, 32.

58 Vö. SETA B. DADOYAN, *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias: an Introduction*, Antelias – Paris 2003. Lásd még GAREGIN I, *The Catholicosate of Cilicia: her Place and Status in the Armenian Church*, Antelias 1961.

59 *Oriente cattolico*, 3. ed., 411–412.

Örményországon kívüli.⁶⁰ Az antéliaszi katolikátus jelenleg már 10 egyházmegyéből áll, elsősorban Libanon, Szíria, Irán és Ciprus területén.⁶¹ A jeruzsálemi és konstantinápolyi örmény „patriarkátus” egy-egy eparchiára redukálódott, melyek joghatósága ma Izrael és Jordánia, illetve Törökország és Kréta területére terjednek ki.

4. Összegzés

Az örmény nép megpróbáltatásoktól kísért története etnikai kötődésű egyházuk arculatára is rávetődött. Az egyházi központ gyakori áthelyeződése 1441-től a katolikoszi joghatóság végleges „megkettőződéséhez” vezetett. A jelenleg négy joghatóság alatt mégis teljes közösségben élő örmény egyház joghatósági berendezkedése a jövő számára keresett lehetséges egységmodellek kidolgozása szemszögéből is reflexiót érdemel.

A 20. századi örmény genocídium során az ottomán terület örmény katolikus eparchiái egy kivétellel elpusztultak. Az akkor létező húsz egyházmegyéből ez tizenhat sorsa lett. A IX. Piusz által Konstantinápolyba helyezett örmény pátriárkai szék 1928-ban visszakerült Bejrútba. Ezzel egy időben így – az 1867-ben az előbbivel egyesített – konstantinápolyi érseki szék is felújításra került. A genocídium és a Közel-Kelet 20. századi viharos története tömeges exodushoz vezetett, ami miatt mára több örmény katolikus él a nyugati szórványban, mint a régi levantei területeken.

A mai migráció – szöges ellentétben az elmúlt évszázadok szűkebb régión belüli és teljes népcsoportokat érintő vándorlásaival – az egész világon történő szétszóródást jelent, ahol az egyházi közösségek újjászervezése sok helyütt kilátástalan. Ezért fontos lenne, hogy a jelenlegi – privát autonómiát előnyben részesítő – rítustagság-szabályozás helyett a keleti közösségek védelmének szempontja kerüljön előtérbe, mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás szintjén. Az erre vonatkozó lehetőségeket az utóbbi időben – igaz csak többé-kevésbé közvetlen módon – több szerző érintette. Nyilvánvaló szociológiai vastörvény, hogy egyenlőtlenek esetén az egyenlő törvények nem egyenlő fejlődést, hanem a szociológiailag törekeny közösség óhatatlan leépülését fogják eredményezni. E tény [f]elismerése a rítustagság szabályozása megújításának az előfeltétele. Az örmény katolikus egyház fenti

60 Lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Apostolic_Church.

61 Lásd https://it.wikipedia.org/wiki/Catolicosato_della_Grande_Casa_di_Cilicia.

statisztikai adatai és történelmi körülményei is igen törékeny jövőt vetítenek előre, ami támogató attitűdöt igényelne a nagy Egyház részéről. Csak remélhető, hogy e rítusok megőrzésének és felvirágoztatásának zsinati szándéka mellett a ma tapasztalhatónál is odaadóbb elvi egyetértés és cselekvési együttműködés fogja jellemezni az egyházi jogalkotást és praxist.⁶²

62 E témakört érintő megfontolásokhoz lásd PÉTER SZABÓ, „L’iscrizione dei fedeli orientali alle Chiese sui iuris: Lettura dello ius vigens nella diaspora, Cristiani orientali e pastori latini”, in a P. GEFAELL (cura di), *Monografie giuridiche* 42., Milano 2012, 151–232; Uő., „La natura giuridica della licenza per il cambiamento di Chiesa »sui iuris« e la sua incidenza sulla prassi canonica”, in *Eastern Canon Law* 1 (2012) 1–2, 63–111.; Uő., „Un protestante ammesso alla piena comunione è obbligato ad iscriversi alla Chiesa latina? Osservazioni intorno al can. 35 CCEO”, in *Oriente e Occidente. Respiro a due polmoni. Studi in onore di Dimitrios Salachas*, LUIGI SABBARESE – LORENZO LORUSSO (a cura di), *Studia/Canonica* 67., Città del Vaticano 2014, 231–254.